

A SZÖVEGEK ELEVENSÉGE (FEHÉR M. ISTVÁN EMLÉKÉRE)

OLAY CSABA

Személyes kutatás a filozófia, és ezért itt személyesen kívánok szólni arról, akinek, úgy vélem, legnagyobb mértékben köszönhetem, hogy filozófus lettem. Vannak tanáraink, akiket nem felejtünk el. Olyan gondolkodókat, akiktől személyesen sokat tanultunk, akik eleven példája valamilyen szempontból fontos volt számunkra, nem abban az elemi értelemben nem felejtjük el, hogy fel tudjuk idézni, ki tanította a kétértékű logikát vagy patrisztikát. Sokkal inkább arról van szó, hogy meghatározzák filozófiai szocializációnkat: tudjuk, vagy legalábbis úgy véljük, tudjuk, mit válaszolnának meghatározott kérdésekre, hogyan fogalmaznának át kérdéseket, vagy hogy egy adott kérdés helyett milyen kérdéseket ismernének el egyáltalán értelmesnek. Ezek a tanárok, kiegészítve néhány olyan gondolkodóval, akikkel személyes kontaktusban voltunk, alkotják elsődleges elméleti reakcióképességünket és határozzák meg filozófiai koordinatáinkat. Ezt a folyamatot tulajdonképpen nevezhetnénk teoretikus járnai tanulásnak. Több hang nyalábjáról van szó, melyek viszont soha nincsenek sokan. Az elménkben könnyen szóhoz jutó hangok nem számtalanok, kevés van belőlük, ahogy Arisztotelész szerint barátokból is. Fehér M. István számomra e gondolkodók közé tartozik, éspedig kitüntetett értelemben. Az alábbi előadásban arról próbálok meg számot adni, amit a legfontosabbnak tartok a tőle tanultakból, s ennél fogva nem pusztán távolságtartó szöveget adok elő, hanem egyben személyes emléket is. A gondolatot a szövegek elevenisége formulával tudom legjobban megragadni. Mielőtt elméleti fejtegetésekbe fognék, hadd idézzem fel Fehér M. István óráit.

Filozófiai tanulmányaim során többféle tanárral találkoztam, akinek teljesítménye imponáló volt. Egyikük viszont egészen sajátos benyomást tett rám. Közepesen kissé alacsonyabb, sovány, szemüveges, átható kék pillantással, kissé hajlott tartás, nem heves, mégis energikus mozgással. Az ő óráin volt részem egy különleges, utólag azt kell mondjam, filozófiai élményben. Sok tanár tett fel olyan kérdéseket, amelyekre hallgatóként nem tudtuk a választ. Ilyenkor sok esetben gondolhattuk azt, hogy tudnánk a választ, ha elolvastunk volna még sok könyvet, más szövegeket. Istvánnál ez másként volt. Kérdései a szövegre vonatkoztak. Szövegeket hallgatók sokszor nem olvasnak. De ha elolvastuk, valami furcsa történt. Fehér elkezdett kérdezni, és úgy éreztük, tudnunk kellene a választ, sőt úgy éreztük, hogy a kérdést is feltehetjük volna. Kérdései és felvetései magától értetődő jellegűknél fogva voltak zavarba ejtők. Rávilágítottak arra, hogy csak látszólag értjük az általunk tanulmányozott szöveget, miközben nem vagyunk tisztában nem értésünkkel. Miután

tisztáztam magamban ezt az élményt, sosem jelentett gondot szemléltető példát találni a nem-tudás tudásának Szókratésztól származó gondolatára.

Fehér kérdései szövegekre irányultak, és csak azért képes feltenni őket, mert nagyon éles szeme van a szövegek finomságaira. Kedves szerzőinek a szövegeit olyan finom mintázatú szövedékként tudta felmutatni, amelynek bonyolultsága feneketlen mély. A szövegek megelevenedtek tárgyalásmódja nyomán, egybecsengve Adorno megjegyzésével, miszerint a szemlélő belemerülés révén a képződmény immanens folyamatjellege érvényesül.¹

Szövegek értése

A pluralitás megjelenését a megértésben és értelmezésben világosabban látjuk, ha áttekintjük ezek lehetséges, eltérő jelentéseit. A megértés és értelmezés hermeneutikai összefüggésben egyaránt jelentheti a komplex értelemalakzatok megragadását, függetlenül attól, hogy ezek szövegek, műalkotások, kulturális képződmények. Ettől elkülöníthetünk elemibb értelmezés- és megértésfogalmakat. Először is az elemi megnyilvánulások közvetlen megragadásának (nyelv, gesztusok, gondolati képződmények), valamint a szaktudományos teljesítmények felfogásának esetében (Thalész-tétel, kvantummechanika) szoktunk beszélni megértésről. Jelentheti a megértés továbbá mások elfogadását, ahogy a francia mondásban: *Tout comprendre, c'est tout pardonner*. Az értelmezés is több jelentésben használható, melyek között az egyik jelentés bizonyosan valamilyen összetett jelenség, helyzet megragadása. Ezzel kapcsolatos kézenfekvő felvetés, hogy a politikai teendő megragadása szintén értelmezés, hiszen adódhatnak benne szituációfüggő mozzanatok, melyeket a helyzet felméréséhez figyelembe kell venni. A gondolat lényegileg negatív mondanója az, hogy a politikai helyzetértékelés nem bizonyítható tudás kérdése, mindig marad benne valamilyen alapvető perspektivitás.² A politikai helyzetfelmérés annyiban összevethető az erkölcsi, politikai cselekvéssel, hogy egyik esetben sem bizonyítható vagy előállító tudásról van szó.³

A megértés viszonylataiban két szinten jelentkezik másság és pluralitás. Egyrészt a megértés folyamatában alapvető szerepet játszik a megértendő képződmény mássága a megértőhöz képest. A megértést szinte definiálhatnánk azzal, hogy az voltaképpen a megértendő idegenségének felszámolása. Másrészt a szövegek és műalkotások megértésének visszatérő tapasztalata, hogy egyazon műről különböző értelmezések születnek. Ugyanannak a műnek különböző értelmezései összetartoznak abban, hogy ugyanazt törekszenek érvényre juttatni. Felmerülő különbségük azonban reflexív jellegű, amennyiben nem magában a megértés folyamatában, hanem más interpretációkkal összevetve mutatkozik meg. Következésképpen az eltérő értelmezések az értelmezők kiindulópontjában, a megértés perspektívájában különböznek.

¹ ADORNO 1997, 262.

² SZABÓ 2011, 63.

³ Ld. ehhez OLAY 2004, 161–175., valamint SIMON 2009, 134–142.

A pluralitás az értelmezésben az értelmezési szituációk pluralitásának következménye, mivel az értelmezési szituáció kikerülhetetlenül belejátszik az értelmezés végrehajtásába, mégpedig oly módon, hogy a szituáció sajátsterúsége meghatározó szerepet játszik. Az értelmezés pluralitása ebből a szempontból a többféle értelmezési szituáció és egyazon értelmezendő dolog egymáshoz való viszonyának kérdéseként jelenik meg. A pluralitás az értelmezés elméletében, a megértésfolyamatra való reflexióban válik láthatóvá. A megértésfolyamatban közvetlenül jelentkező „másság” a megértendő képződmény meghatározott mássága, amelyet meg kell különböztetnünk az eltérő értelmezések különféleségétől.

A megértésben jelentkező másság csak akkor tud érvényesülni, ha a megértő kellő nyitottsággal közelíti meg. A nyitottságot mint a megértés feltételét Hans-Georg Gadamer állította hermeneutikája középpontjába. Alapgondolata úgy foglалható össze, hogy a megértés során valamilyen mássághoz való viszonyról van szó, ahol az, ami saját, tendenciájában elfedi ezt a másságot. A megértendő képződmény mondandóját, igazságigényét alapvető elvi nyitottsággal kell megközelíteni, hogy az esetlegesen más tárgyi vélemény érvényesülhessen, sőt, az értelmezőnek engednie kell, hogy a másik tartalmi igénye esetleg az értelmező álláspontját magát tegye kérdésessé. A szöveggel vagy képződménnyel ennél fogva inkább beszélgetést kell folytatnunk, mint hogy annak tárgyi véleményét távolságtartóan elemezzük. Utóbbi megközelítésre a historizmus értelmezői eljárása jellemző, mely korának kifejeződését pillantja meg az egyes műben, s ezzel eleve eltekint lehetséges igazságigényétől.⁴ Lényeges hangsúlyozni, hogy ebben a viszonyban a másik nem másikként érdekes, hanem a másik véleménye érdekes mint lehetséges igaz vélemény. A másság iránti érdeklődés tehát Gadamer gondolkodásában nem az egoizmus és altruizmus szembeállítására mentén, hanem az igazság és igazságigény előtérbe állítása mentén ragadható meg.

A nyitottság alapvető követelménye ellenére találunk egy olyan mozzanatot az értelmezésben, amelyet a nyitottság korlátjának nevezhetünk. Gadamer a „tökéletesség előlegezésének” nevezi azt a követelményt, hogy a megértendő szöveg alapvetően koherens, tökéletes értelemegységet alkot, s ez arra ösztönzi az értelmezőt, hogy az esetleges idegenség vagy érthetlenség ellenére törekedjen a megértésre.⁵ A megértői erőfeszítés folytonos kudarc nyilvánvalóan kényszeríthet az értelmességfeltevés feladására, ahogy az is, hogy nincs olyan mércéje az értelmességnek, mely a konkrét esettől függetlenül felállítható volna. A tökéletesség megelőlegezése azonban nem feltétlen követelmény, hanem csak felszólítás, ami azonban nem garancia a megértés sikerülésére. Következésképpen a szöveg alapvető érthetőségének, értelmességének megelőlegezése pusztán feltevés, melyet, ha nem sikerül beváltani, feladhatunk.

Az eltérő értelmezői szituációk különbségében jelentkező pluralitás más dimenzióban helyezkedik el, mint a megértendő képződmény mássága. Az értelmezések

⁴ Ld. ehhez OLAY 2009, 7–13.

⁵ GADAMER 2003, 329–330.

pluralitása voltaképpen az értelmezésfolyamat algoritmizálhatatlanságával függ össze.⁶ A módszeres eljárás akkor volna lehetséges, ha a megértés során szükséges lépéseket az egyéni különbségektől függetlenül, s ezáltal általános érvénnyel meg lehetne ismételni. A megismerő vagy értelmező alanyok különbsége felől tekintve a módszer nem más, mint a megismerő, illetve értelmező alanyok különbségének kiiktatása. Ha lehetséges lenne módszeres eljárással megértenünk a szöveget vagy műalkotást, akkor kiküszöbölhető lenne az értelmezők különbsége. A módszeres eljárás lehetetlensége abból következik, hogy a szöveg vagy műalkotás értelmének megragadása lényegileg épít a megértő perspektívájára. A komplex értelemalakzatok megragadása nem más, mint e képződmények „olvasása”, amely támaszkodik előzetes ismereteinkre, tematikus háttérismereteinkre és elvárásainkra. Ezek a tényezők azonban nagy mértékben különbözhetnek eltérő egyének esetében. Az eltérő előzetes ismeretek, háttérismeretek különbözőségét csak akkor kísérrelhetnénk meg módszeres vizsgálattal vagy eljárással meghaladni, ha a szóban forgó előítéleteket, előzetes tudásokat és háttérismereteket képesek lennénk tudatosítani. Pontosan ez alkotja azonban a megértés módszeres végrehajtásának legfontosabb szerkezeti akadályát. Az előzetes megértés, előítéleteink magától értetődőek, és ebből következik, hogy különösen nehezen tematizálhatóak, hiszen nem létezik kiszámítható és megismételhető eljárás előítéleteink tudatosítására. A hermeneutikai szituációk eltéréseiből adódó értelmezéspluralitás megszüntethetetlen.

A tökéletesség vélelme

A tökéletesség vélelme nem tényleges nyelvhasználati szituációra vonatkozik (talán Davidsonnál sem). Gadamer főművének, az *Igazság és módszer*nek a szövevényes felépítéséből következik, hogy a tökéletesség vélelme olyan gondolat, amely szövegek megértésének összefüggésébe tartozik. Gadamer nyelvfelfogása, általánosabban szólva a kérdés és válasz Collingwood-féle logikája mentén bontakozik ki.

Ez a közelítés bizonyos sajátságokat kiemel, másokat háttérbe szorít, s ennek köszönhető, hogy nem találunk nála a 20. század második felében szokásossá vált értelemben vett nyelvfilozófiát, nem dolgoz ki valamilyen elképzelést a jel, nyelvi jelentés, referálás mibenlétéről. Ez a körülmény többféle értelmezést enged meg. Egyesek szerint itt olyan szembenállásról van szó, mely a nyelvről való gondolkodás két nagy, lényegileg eltérő és kibékíthetetlen hagyományára megy vissza, a nyelv logikai-nyelvfilozófiai és retorikai-hermeneutikai szemléletére. Mindenképpen nehézség marad ebben az értelmezésben, hogy nem mondunk semmit a két eltérő nézőpont egymáshoz való viszonyáról. Más értelmezők megpróbálták Gadamer bizonyos nyelvfilozófusok gondolataival összefüggésbe hozni, ahogy például Udo Tietz megkísérelte, hogy Davidson és Gadamer elgondolásai között párhuzamokat

⁶ A megértés algoritmizálhatatlanságát, azaz hogy a értelmezésben nem lehetséges egy-egy, általános érvényű módszer, Gadamer dolgozta ki filozófiai hermeneutikája alapgondolataként. Az alábbiakhoz ld. két tanulmányomat Gadamer megértésemletről: OLAY 2001, 91–100. és OLAY 2002, 34–39.

mutasson fel. Bárhogy ítéljük is meg az ilyen próbálkozások sikerét, esetükben világosan megmutatkozik, hogy nem problémamentes feladat viszonyba állítani a filozófiai hermeneutika nyelvfelfogását egyéb nyelvfilozófiai elképzelésekkel.⁷

Gadamer az „előítéletek rehabilitálása” provokatív formulával akarja kimutatni, hogy a módszeres kutatás eszméje miért nem alkalmazható szövegek megértése során. Eközben azonban bizonyosan nem a „sztereotípiák” rehabilitálása lebegett szeme előtt. A szövegek megértésében Gadamer a hermeneutikai kör gondolatának differenciált változatát érvényesíti. Abból indul ki, hogy a szöveg megértésében a szöveg egésze és egyes részletei sajátos, kölcsönös függőségi viszonyban vannak egymással. A szöveg egésze csak részletei révén ragadható meg, viszont az egyes részletek értelme függ attól az egésztől, amelybe bele vannak ágyazódva. Ez a gondolat negatíve megfogalmazható úgy is, hogy a szöveg értelme nem vezethető vissza a szöveget alkotó egyes mondatok jelentésének összegére. A szövegértelmezés folyamata Gadamer szerint nem más, mint az egyes részek értelme alapján anticipált vázlatok korrigáló kidolgozása. Az itt lehetséges „objektivitás” abban áll, hogy a vázlat tarthatónak bizonyul kidolgozása során. Nyilvánvaló viszont, hogy a magánvaló szövegértelmezés illúzió, hiszen nem válik adottsággá értelmezői erőfeszítés nélkül. Amikor ráutalunk arra, ami a szövegben „ott áll”, akkor ebbe már belejátszik a megértésünk.

A szövegértelmezés folyamatában Gadamer egészen alapvető szerepet tulajdonít az előzetes megértés, avagy az előítéletek szerepének. Amit a szöveg tárgyal, megszólaltat, annak előzetesen ismertnek kell lennie, és ebben az értelemben az előzetes megértés (Vorverständnis) feltétele annak, hogy a szöveggel tudjunk mit

⁷ TIETZ 1994, 861–881. Különösen a Davidson által kidolgozott radikális interpretáció-elképzelésben megfogalmazott „principle of charity” párhuzamát emelték ki elemzők a Gadamer által bevezetett „tökéletesség vélelme” gondolattal. A tökéletesség vélelme Gadamernél az a feltevés, hogy a megértendő szöveg alapvetően koherens, tökéletes értelemegységet alkot, s ez arra ösztönzi az értelmezőt, hogy az esetleges idegenség vagy érthetlenség ellenére törekedjen a megértésre. Nyilvánvaló, hogy a megértői erőfeszítés folytonos kudarcra kényszeríthet az értelmességfeltevés feladására, ahogy az is, hogy nincs olyan mérce, amellyel az adott esettől függetlenül felállítható az értelmesség mércéje. A „principle of charity”-t Forrai Gábor így világítja meg: „A normativitás elve azt jelenti, hogy a mentális állapotok tulajdonításakor előfeltételezzük, hogy a másik mentális állapotai egészében véve racionális és koherens rendszert képeznek.” „A normativitás elve mindig bejön, amikor másnak mentális állapotokat tulajdonítunk, például akkor, ha történetesen már ismerjük azt a nyelvet, amelyen az illető beszél. A jó-tékonysági elv viszont akkor jut szerephez, amikor az illető nyelvét még nem ismerjük. Ezt a szituációt nevezi Davidson radikális interpretációnak. Ilyenkor egyidejűleg kell az idegennek mentális állapotokat, szavainak pedig jelentést tulajdonítanunk. [...] A jó-tékonysági elvnek az a szerepe, hogy az egyik ismeretlent kiküszöbölje. Annak feltételezésére szólít fel bennünket ugyanis, hogy a másik általában ugyanazt hiszi, akarja, reméli, stb., mint mi. Ha a másik mentális állapotai ily módon sikerül fixálnunk, már képesek leszünk nyelvének lefordítására.” (D. Davidson tudatfilozófiájáról. In: PLÉH–GYÖRI 1998, 133–147.

kezdeni. Az előzetes megértés mozzanata egyrészt az adott nyelv átlagos ismerete, másrészt a mondottak valamilyen szintű tárgyi ismerete. Világos ebből, hogy az előítélet Gadamernél nem korlátozódik embercsoportokra vonatkozó kategorizációkra, hanem általánosabb jelentéssel bír. A megértés feltételeinek pedig azért bizonyulnak az előítéletek, mert csak általuk lehetséges a szöveg egészének értelmére vonatkozó megelőlegező vázlatok alkotni. Előzetes elvárások és ismeretek nélkül nem volnánk képesek az éppen olvasott részletek köré kontextust előlegezni, és ebben pillantja meg Gadamer az előítéletek sajátos produktivitását, amely „rehabilitálásukat” szükségessé teszi.

Kérdés és válasz: a beszélgetés modellje

A szöveg értelmezésének folyamatát elemezve jut el alapvető megfontolásokhoz nyelvi megfogalmazások értelmére vonatkozóan, s kidolgoz két egymással összefüggő alapgondolatot, egyrészt a kérdés primátusát, másrészt a beszélgetés modelljét. A két gondolat azáltal függ össze, hogy mindkettő egy átfogóbb egészbe, valamiféle kontextusba ágyazza bele a nyelvhasználatot.⁸

A kérdés primátusának gondolata mind egyes állítások, mind egyes nyelvi kifejezésekkel kapcsolatban azt állítja, hogy azok csak egy kérdésszituáció részeként nyelik el pontos jelentésüket. Collingwoodra visszanyúlva Gadamer a „kérdés és válasz logikája” elnevezést használja arra a megfigyelésre, hogy a mondottakat nemcsak tekinthetjük egy meghatározott kérdésre adott válasznak, hanem csak akkor tudjuk pontos értelmét megragadni, ha figyelembe vesszük ezt a kérdést.⁹ Döntő mármint, hogy az a kérdés, amelyre a mondottak választ jelentenek, nincs közvetlenül kimondva abban, s így a kérdés jelenti azt a tágabb összefüggést, melynek megragadása feltétele a nyelvi kifejezések megértésének. Az egyes mondatokra nézve Gadamer így egy kontextus-elvet fogalmaz meg, amely ellentétes azzal az elvvel, hogy összetett nyelvi kifejezések jelentését az egyes részek jelentésének összegzésével kell értelmezni. A hermeneutikai kör gondolata pedig nem más, mint ennek a tézisnek a tagadása, mivel azt állítja, hogy egy szöveg esetében az egyes részek jelentése nem ragadható meg pontosan attól az egésztől függetlenül, amelynek részei, másrészt viszont ez az egész csak a részek provizórikus megragadása által hozzáférhető¹⁰ Gadamer következőképpen fogalmazza meg a gondolatot:

„aki érteni akar, annak kérdezve vissza kell mennie a mondottak mögé. Válaszként kell megértenie őket egy kérdés felől, melyre válaszolnak. De ha így visszamegyünk a mondottak mögé, szükségképp a mondottakon túlra kérde-

⁸ Az alábbiakhoz felhasználom: OLAY 2003.

⁹ A gondolat forrásaként Gadamer egy helyen Hegelre is utal: „wer versteht, muß die Frage verstehen, und da das Verstehen ihren Sinn dergestalt aus ihrer Motivationsgeschichte gewinnen muß, hat es notwendig über den logischen faßbaren Aussagegehalt hinauszugehen. Das liegt im Grund schon in Hegels Dialektik des Geistes und ist von B. Croce, Collingwood und anderen erneuert worden.” GADAMER 1993, 110.

¹⁰ GADAMER 2003, 300. skk.

zünk. Hiszen a szöveget csak akkor értjük meg tulajdon értelmében, ha szert teszünk a kérdéshorizontra, mely mint olyan más lehetséges válaszokat is szükségképpen átfog. Ennyiben egy mondat értelme relatív, arra a kérdésre vonatkoztatott, amelyre a mondat válasz, ez pedig azt jelenti, hogy szükségképpen túlmegy a benne magában mondottakon.”¹¹

Félreértés lenne Gadamer felfogását úgy interpretálni, mintha a mondottak értelmét teljes mértékben ráutalná a kontextusra, hiszen ebből az következne, hogy ez az értelem tökéletesen és minden további megértés számára hozzáférhetetlenül egyedi lenne. Ezt már az is megcáfolja, hogy nyilvánvalóan képesek vagyunk valamilyen mértékben megérteni az összefüggésükből kiragadott mondatokat. Gadamer álláspontja ehelyett az, hogy ha figyelmen kívül hagyjuk az összefüggést, akkor nem értjük pontosan a mondottakat, és ez a lehetséges pontosabb értés csak a kérdés-szituáció megragadásával érhető el.

Konklúzió

Fehér M. Istvántól ezt tanultam: hogy a szövegek, legalábbis nagy szövegek, eleven lények, melyekkel találkozni izgalmas, uralhatatlan és kiszámíthatatlan élmény. István kitűnően értett ahhoz, hogy az előttünk fekvő határozottnak tűnő szöveget átváltoztassa kérdések sorozatává vagy még inkább, kérdések kavargásává. Ez volt tevékenységének ambivalens lényege: szubverzív foglalatosság egy szöveggel, amely egyszerre nyitja meg a szöveg mélyebb rétegeit – s ezzel felszámolta annak látszólagos adottságát –, másrészt eltörli a szöveg adott jellegét.

Bibliográfia

ADORNO 1997

Theodor W. ADORNO: *Ästhetische Theorie. Gesammelte Schriften*. VII. Hrsg. Rolf TIEDEMANN. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997.

GADAMER 1993

Hans-Georg GADAMER: *Gesammelte Werke*. Bd. II. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1993.

GADAMER 2003

Hans-Georg GADAMER: *Igazság és módszer*. Budapest, Osiris, 2003.

OLAY 2001

OLAY Csaba: Gadamer értelmezésfelfogása. *Vulgo* 2/3–5. 2001, 91–100.

OLAY 2002

OLAY Csaba: Hatástörténet és értelmezés. *Világosság* 43/4–7. 2002, 34–39.

---

¹¹ GADAMER 2003, 410–411.

OLAY 2003

OLAY Csaba: A filozófiai hermeneutika retorikai dimenziója. *Világosság* 44/11–12. 2003, 193–199.

OLAY 2004

OLAY Csaba: Arisztotelész hermeneutikai aktualitása. In: *Útkereső értelmezések*. Szerk. SUSSZER Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2004.

OLAY 2009

OLAY Csaba: La dialogicité de l'herméneutique philosophique. *Verbum. Analecta Neolatina* 11/1. 2009, 7–13.

PLÉH–GYŐRI 1998

A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Szerk. PLÉH Csaba–GYŐRI Miklós. Budapest, Pólya, 1998.

SIMON 2009

SIMON Attila: *Philia és phronésis* Aristotelés etikájában. In: SIMON Attila: *Dionysos színrevitele*. Budapest, Ráció Kiadó, 2009.

SZABÓ 2011

SZABÓ Márton: *Politikai episztemológia*. Budapest, L'Harmattan, 2011.

TIETZ 1994

Udo TIETZ: Zur hermeneutischen Wende der analytischen Philosophie. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 5. 1994, 861–881.